

Милош Милошевић*

ТЕСТАМЕНТ ЂУРЂА ЦРНОЈЕВИЋА

Ово излагање о тестаменту Ђурђа Црнојевића, један је од плодова мога рада у Државном архиву Венеције, гдје ме више пута слала Црногорска академија наука и умјетности, тежећи прослави 500-годишњице за новим архивистичким научним открићима. Наши планови су, наравно, циљали на највише мете, да се нпр. архивски утврди Макаријево присуство у Венецији, пронађе сам оригинал ћирилског тестамена, писан Ђурђевоом руком, или се открију сигурни подаци о купопродаји штампарије.

Али и поред големог труда таквих резултата није било. Па, ипак, и у овом кругу проблема старог штампарства, пронашао сам драгоцјени концепт Пасквалијевог превода оригиналног Ђурђевог тестамена на италијански језик, који је, затим, дуждев нотар, углавном дословно преписао и унио у завршни нотарски документ. Послије низа процедура, тај документ је проглашен као аутентичан и правно ваљани текст Ђурђеове посљедње воље и потписан од дужда и још двојице свједока.

За нас је од битног значаја да се тај званични текст знатно разликује од оног до сада познатог из 1852. год. који је прихваћен у историографији и велики број пута објављиван. Допринос овог рада је баш у томе, што се тек сада може дати критичко издање тестамена и утврдити поуздани архивски текст документа.

Поред тога нашао сам низ података о даљој судбини, заправо о браковима Ђурђевох потомока, чиме се, за разлику од досадашњих осцилација историчара о оцјени да ли је било

---

* Др Милош Милошевић, Котор

Овај рад није опремљен цитатима, биљешкама и литературом, јер је критичко издање тестамена Ђурђа Црнојевића, од истога аутора, већ у штампани, а тамо се налазе факсимили и цјелокупни научни апарат.

четворо, петоро или шесторо дјеце, може сигурно утврдити да их је било петоро.

Иако, дакле, и у овом кругу проблема о старом штампарству, имамо одређених помака, они ипак нису истог обима и важности, као неки други моји резултати истраживања два друга круга из сфере старог штампарства, са подручја ове Републике. То спомињем стога што је први одбор ЦАНУ "за старо штампарство", са сада већ покојним академиком Јевтом Миловићем на челу, упућивао истраживаче на студиј цјелокупног, тако значајног троугла инкунабула: Котор, Цетиње - Подгорица. Из тих градова су, као што је познато, на малом географском растојању од свега стотинак километара, као и у малом распону од свега 40-так година (1477-1494-1519) кренуле три веома крупне личности: монах Макарије, Андрија Палташић и Божидар Вуковић. Они током свог штампарског рада, издају на Цетињу и у Венецији велики број инкунабула и постинкунабула. У тако широко схваћеном контексту старог штампарства, имао сам задовољство да за Палташића донесем из Венеције један његов судски процес са ортаком из 1477. године. Звучи невјероватно, али то је сада први и једини постојећи архивски документ о Палташићу уопште, током свих ових 517 година од издања његове прве инкунабуле из 1477. године.

А о Вуковићима је жетва из архива Котора, Ватикана и Венеције била још неупоредиво богатија, са 45 нових, или мање познатих италијанских докумената, што је Црногорска академија објавила још 1986. године.

Иначе и овај горе наведени оптимизам да ће се и за Макарија и за Ђурђеву штампарију наћи исто врхунских новости, није био без извјесне подлоге. Нека важна указивања на то нашла су се у радовима проф. др Марија Руфинија. У раду "Venezia e la stampa nella penisola Balcanica" из 1961. год. он наводи три боравка Макарија у Венецији, па чак и тачно означава године када је до тога дошло: 1483, 1496. и 1503. Иако је било уочљиво да се за то нигдје не наводе архивски извори, осим за 1503. годину, али М. Санудо, који се цитира са својим Дневницима, тај податак не даје. Па ипак сам се надао да макар неке подлоге за тако релативно прецизне тврдње, ипак мора бити. Нажалост, из Торина су ми јавили да је професор умро, а архивска истраживања његовим трагом нису помогла. Тако је сва моја пажња остала окренута тестаменту.

Прије свега, треба се подсјетити на неку неопходну фактографију.

У недостатку Ђурђева оригинала тестаamenta, на науци је остало да утврди што тачнији текст једино сачуваног итали-

јанског превода тог драгоцјеног документа. До сада се сматрало да је то "старински препис" непознатог преписивача тог документа из личног архива Ивана Кукуљевића Сакцинског. Он га је објавио 1852. год. у II књизи познате едиције "Архив за повјестницу југославенску".

Скоро шест деценија касније (1909), Јован Томић у Државном архиву Венеције проналази текст званичног проглашења Ђурђевог тестаментa, али га не објављује у цјелини, него само административно-правне уводне и завршне формулације на латинском језику. Прескочено је, дакле, оно битно, тј. сам Ђурђево тестамент, званично проглашен и у правно прихваћеном облику. Томић је, наиме, тврдио да је текст тестаментa потпуно идентичан са Кукуљевићевим раније објављеним "старинским преписом", па га је из тог разлога изоставио. Нашао је, како каже, само једну другачије написану ријеч: умјесто "Limpiza", тамо стоји "Lustizza". Међутим, када сам сада пажљиво упоредио споменути цјеловити текст, до којег сам у Венецији дошао, могао сам утврдити велики број од 190 мањих, или већих разлика, непрецизности, грешака, са испуштеним пасусима, кривим читањима, преводима и сл. Кукуљевић је због лошег преписивача, често без своје кривице, био заведен и у транскрипцији и у преводу. Ипак, мора се признати да је и његов превод сигурно рађен брзо и овлашно, а и штампар из 1852. год. очито није био брижан.

Иако од споменутих 190 разлика, највећи број отпада на чисто језичке и дијалекатске несагласности, педесетак разлика заслужују пажњу. Овдје нема могућности да се улази у појединости, јер то захтијева шира дуготрајна, упоредна цитирања. Треба одмах споменути најкрупнију грешку Кукуљевићевог преписивача када је, ништа мање, него прескочио уметнуте реченице са укупно 15 ријечи. А тема је важан историјски податак да су Ђурђевом оцу Ивану, после мироња са Венецијом, повраћени 1466. посједи Паштровића, Луштице и Грбља, уз обавезу плаћања по 600 дуката годишње. То је практично значило да је он, било својим ауторитетом, било принудом, обезбјеђивао Венецији приход са тих которских посједа, што сама Венеција и Котор нису могли постићи. А за ту услугу је Иван Црнојевић требао да добија провизију од 600 дуката. Још додајмо грешку из истог документа да се скраћеница валуте читала као фиорини, а у ствари се ради о дукатима.

Умјесто таквих детаља, ја бих се, у ограниченом времену излагања, задржао на главним тематским одредницама тестаментa.

У њему заправо срећемо три теме, које су дубоко заокупљале Ђурђа Црнојевића. Послије објашњења зашто уопште пише опоруку, он ту најприје говори као вјерник, затим као муж и отац и, најзад, као прогнани господар Црне Горе и, силом прилика млетачки "кондотијер" у сукобима тадашњих италијанских градова - република.

Тим поводом, он као да исписује и својеврсну поруку млетачком сенату, на неки начин и свој политички тестамент. Јер, послје неког оштрог вербалног сукоба међу представницима војних формација у Равени, Ђурађ је завршио у затвор, покушао бјекство, поновно био затворен, да би, послје успјешне интервенције француског краља Карла VIII, био пуштен на слободу. Тада Ђурађ више пута покушава наставити службу у млетачким војним формацијама. Послије неуспјеха да поврати млетачко повјерење, Ђурађ се окреће преговорима са Турцима. У таквим грозничавим данима, знајући за млетачку потјерницу и налог за хапшење, Ђурађ у Милану 1499. пише своју опоруку. У њој се осјећају драматичне промјене одлука и грч у коме се оне доносе. Иако, на многим плановима све још изгледа флуидно па чак и контрадикторно. Чак се и током самог писања видно мијења карактер онога што се пише. Ако то брижљиво пратимо, јасно је да се приватно и породично писмо спонтано преображава у тестамент. Јер једино тако можемо схватити чињеницу, да у писму мужа, које природно почиње присним обраћањем жени, па јој се каже, као у неком интимном разговору, како јој се жели причинити радост, уз податке гдје је муж, са ким је и, наравно, о личном здрављу и весељу - наједанпут наступа преокрет. Писмо се мијења садржајем и тоном, да би се завршило строго интонираном поруком: "Госпођо Изабета, знај добро да ја хоћу да ово писмо сачуваш неотпечаћено, док (ако Бог да), ја дођем и прочитам га." Умјесто, дакле, оног породичног писма са актуелним вијестима, које је требало да буде брзо прочитано, на завршетку се нижу потписи три свједока олографског тестамена и утиснут је званични, велики Ђурђев печат. Дакле, у драматичној журби у Милану, умјесто посебног приватног писма и посебног званичног тестамена, све се то стапа у један документ.

Као прву и најважнију ствар која је Ђурђа Црнојевића као вјерника интимно највише оптерећивала, он износи питање враћања драгоцености цркви. Наравно, није спорно зашто су црквене ствари уопште узете, и то Ђурађ изричито каже: "са којима смо побјегли од Турака." Циљ је био да се црква сачува од реалне опасности похаре. Али Ђурађ је, чини нам се, био свјестан и једне друге, нежељене опасности. Недостатак сигу-

рних средстава у туђем свијету и тешкоће живота породице са бројном дјецом и пратњом, могле су принудити Изабету да силом прилика отуђује те драгоцености. Нека мање осјетљива савјест лако би нашла правдање у формули "више силе". Али ту Ђурађ износи значајну појединост да је баш враћање тих драгоцености био предмет његовог личног завјета Богу у Лорету. Да се, дакле, не би догодило, послије његовог одласка, оно што је својим завјетом искључио, Ђурађ је, на самом почетку тестамена записивао императивну одредбу жени: "Прво, све ствари Св. Марије са Цетиња ... хоћу да вратиш Св. Госпођи са Цетиња, као добра њеног власништва". Занимљиво да Ђурађ не везује жену само религиозном мотивацијом свестости завјета, него и емоционално, подсјећајући је на њене сузе у Лорету и на један могући специфичан доказ њене љубави. Јер, ако она врати те предмете цркви "свијет ће сазнати за праву љубав коју си носила према мени, када буду видјели да ти душу моју љубиш и послије смрти". Иначе, Ђурђев завјет у Лорету, на истом мјесту гдје је то урадио и његов отац, доказ је о његовој аутентичној потреби духовне комуникације, али и о интерконфесионалној ширини његовог православља.

У другом слоју тестамена Ђурађ говори као муж и отац. Поред свега што је требао рећи за Изабету као универзалног наслједника, он види свој брак као оазу, гдје емотивно и стварно налази одмора и радости усред драме свога живота, ... "моје вјерне жене на земљи, оне која је мени своју подршку у часној љубави увијек пружала..." Ђурађ посебно истиче њену част, која је ратнику, дуго одсутном, била од великог значаја. Чак је увјерен да снажни доживљаји њихове протекле љубави, могу остати трајно живи код Изабете, и послије његове смрти. "Нарочито послије моје смрти, своју част ће, ако буде хтјела, моћи добро да сачува, сјећајући се љубави којом смо се вољели, и чувања властите части, било када сам био на путу, било када сам се налазио код ње".

Најзад трећи слој Ђурђеве посљедње воље, припада некој врсти политичког тестамена. Јер детаљи изнијети око издржавања жене и дјеце, били су свакако више упућени млетачкој Синјорији, него Изабети. Ђурађ је, наиме, знао да тестамент мора да се преведе и прогласи правно ваљаним пред Сенатом. Он иначе тражи издржавање своје породице, али не на бази поклона и самилости, него наводећи конкретна дуговања Венеције према оцу Ивану Црнојевићу, приликом борби код Скадра 1474. и касније према њему самом, послије сукоба у Равени 1497. године. Упућујући жену да, у случају одбијања помоћи, напусти Венецију, он јој сугерира да једног сина (Лу-

двиг-Констатина) одведе на двор француског краља, а другог (Саломона), стрицу Скендер-бегу на Порти. Поред неке врсте клетве: "ако Сињорија не буде хтјела да вам учини добро, нека гријех падне на њихове душе", Ђурађ сам пријети својим одласком и новим антимиљетачким ставом, као и одвођењем своје дјеце. То би, када одрасту могло имати неку тежину.

И доиста, када је Ђурађ пребјегао у Црну Гору и отпочео контакте са Турцима, Венеција је опет 1500. год. покушала да га придобије. Али тада је већ све било прекасно.

На крају једно природно питање. Зашто у опоруци нема спомена штампарије, за коју је Ђурађ морао утрошити енергије и новца? У литератури су дате и неке претпоставке да је приликом одласка из земље, Ђурађ однио собом и штампарију. О томе нема података, али сматрам да би то био гест који се не би могао очекивати. Јер он је, као феудални мецена, јасно рекао зашто је штампарију набавио. Радило се искључиво о литургијским потребама цркве, јер обредних књига по храмовима није било, а скрипторија још мање. Доведен је зналац, штампар Макарије, створена је група способна да ради и штампане су прве књиге. Притом се ни на једном мјесту не спомиње да би он лично и државна власт, могла имати интереса да би што штампао и за властите потребе. Поклоњена штампарија је постала црквена штампарија, за литургијске потребе зетске епископије. И мецена је ту завршио своју улогу.

Ако је код наглог одласка из земље, уопште стигао мислити на штампарију, то је могло бити само са жељом: да ова ради и у доба ропства и да окупља вјернике око обреда, са новоштампаним књигама. Та меценатска и некомерционална улога ове штампарије, већ је у науци добро уочена.

О тестаменту Ђурђа Црнојевића требало је овдје говорити, јер је ту ријеч о једном од најзначајнијих протагониста ове прославе, а његов тестамент ће тек сада, последије нових анализа, моћи бити објављен у свом аутентичном и археографски исправном руху. Било је потребно застати пред тим, ако не јединственим, а оно заиста изузетним документом.

Јер у низу других дипломатских, војних, или економских архивских података, који посредно говоре о Ђурђу Црнојевићу и појединим догађајима у вези са њим, ето једног непосредног, вишеслојног и искреног монолога. У њему, пред скори коначни растанак са домовином и животом, говори у првом лицу сам Ђурђе Црнојевић, као вјерник, муж, отац и владар о тјескобама и драми свога живота.

Miloš Milošević

LE TESTAMENT DE ĐURAĐ CRNOJEVIĆ

Résumé

Tout d'abord, l'auteur expose les plans du travail d'une manière concise et les découvertes efficaces dans le cadre de ses recherches dans la presse étrangère, dans des archives de Kotor, de Venise où il a été envoyé de la part de l'Académie des sciences et des arts de Monténégro.

Il a découvert le plus de détails sur Božidar et Vincenzo Vuković dans des archives ci-dessus nommées et il a trouvé 45 documents italiens tout à fait nouveaux ou moins connus.

Le document d'archive qui est très important c'est celui sur le procès de l'imprimeur Andrija Paltašić avec son associé de l'an 1476 - 77. Cela paraît incroyable mais il s'agit d'un premier et le seul document d'archive sur Paltašić, en général, si on exclu les données fondamentaux du colofone de ses incunables.

Les efforts particuliers ont été fait d'avoir des données d'archive clef pour la fête jubilaire sur la présence de Makarije à Venise, de l'achat-vente de l'imprimerie de Đurađ ou de l'original cyrillique de son testament. On n'a pas réussi dans cette entreprise puisqu'il paraît qu'il n'y ait pas de tels documents, mais, pourtant, on a trouvé quelques documents nouveaux sur Đurađ, sur ses descendants et sur le testament. De cette manière, on a besoin d'une nouvelle publication critique de ce document.

L'auteur a exposé, d'une manière concise, la factographie de la première édition du testament de 1852, sur la base d'une copie postérieure incertaine en possession de Ivan Kukuljević et puis d'une édition incomplète de Jovan Tomić de l'an 1909. Il s'est avéré que le texte du document officiel sur la proclamation du testament de Đurađ, traduit le Sénat vénitien de l'an 1517, gardé dans l'Archive d'État de Venise (Archivio di Stato di Venezia) différent dans beaucoup de choses des originaux précédents. A la fin, on expose les différences principales et on donne l'analyse du testament.

Cet ouvrage n'est pas pourvu des citations, des remarques et de la littérature puisque l'édition critique du testament de Đurađ Crnojević, du même auteur, est déjà sous presse et on y trouve le facsimilé et tout l'appareil scientifique.

